

УДК 141.12.319.8:008

Бідочко Л. Я.

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ СИСТЕМ

У статті розкрито суть засадничих принципів культурного матеріалізму, його основних понять і зв'язків між ними, а також виокремлено слабкі місця цього підходу.

Ключові слова: культурний матеріалізм, культурна система, інфраструктурний детермінізм, інфраструктура, Марвін Гарріс, культурна антропологія.

Культурні системи впродовж тривалого часу є важливою темою антропологічних, соціологічних, культурологічних, політичних, історичних, археологічних досліджень. Вони розставляють акценти на різні детермінанти розвитку культури, здебільшого вдаючись до дослідження культури як стану суспільства чи ступеня соціального процесу, і врешті впадають у семіотичну метанарацію. Вони розглядають культуру у контексті підпорядкування людей цінностям та нормам, дотримання традицій, набуття індивідом навиків члена суспільства тощо. Щобільше, відповіді на ключові питання культури, звідки вона виникає, яка її природа, що спричинює культурне різноманіття, вони шукають в абстрактних сутностях, які зазвичай неможливо дослідити емпіричними методами.

Культурний матеріалізм натомість пропонує нову візію: аби відповісти на питання культури, він розширює горизонт наукового поля, а саме враховує інфраструктурні чинники у формуванні культури. Цей підхід дає можливість пояснити культурні системи, їхні цінності, норми, ідеології та переконання, соціальні інституції та практики через змінні населення, виробництва та довколишнього середовища. У цій статті розкрито суть засадничих принципів культурного ма-

теріалізму, його основних понять та зв'язків між ними, а також виокремлено слабкі місця цього підходу.

Культурний матеріалізм – це теоретична парадигма, яка базується на ідеї, що соціальне життя, політична культура є відповіддю на практичні проблеми земного існування. Цей термін запровадив американський антрополог Марвін Гарріс у книзі «Становлення антропологічної теорії» (1968), а власне дослідницьку стратегію було представлено у праці «Культурний матеріалізм: боротьба за науку культури» (1979). Не дивно, що саме наприкінці 1960-х років виникла ця дослідницька стратегія. Антропологічна думка була наскрізь просякнута ідеєю про те, що культурні зміни у людських системах відбувалися, передовсім, через зміну думки їхніх носіїв, а не через особливості матеріальних чинників. Марвін Гарріс гостро критикує підхід ідеалістів та релятивістів, висловлюючи свого роду закид Е. Дюркгейму та Леві К. Строссу.

До ключових постатей цього напрямку зараховують також Браяна Фергюсона, який розробив принципи культурної екології, Леслі Вайта, засновника культурної антропології, Мартіна Мерфі, який досліджував вплив іноземної праці на демографію та виробничі відносини, Максін

Марголіс, що займалася питаннями гендеру, міграції та антропологічної екології, Алена Джонсона, економічного антрополога.

Метою культурного матеріалізму Гарріс називає «створення пан-людської науки про суспільство, досягнення якої спиралася на логічну доказову базу й могли бути прийняті пан-людською спільнотою» [4, р. XII]. Дослідник удосконалює стратегію К. Маркса, оминаючи гегеліанську складову. Натомість він бере до уваги показники репродуктивності та екологічні дані, а також матеріальні умови, які, власне, були предметом розгляду марксизму. Тобто, парадигма культурного матеріалізму охоплює теорію еволюції, культурну екологію, функціоналізм, географічний детермінізм та матеріалізм Маркса.

За визначенням Марвіна Гарріса, діалектичний матеріалізм та структуралістський марксизм вважаються близькими до культурного матеріалізму. Проте культурний матеріалізм відрізняється від марксистського матеріалізму тим, що відкидає неунікненність гегелівської діалектики (ідеї про те, що усі системи функціонують через діалектичну негацію), наголошуючи на важливості засобів виробництва та особливостях довкілля як визначальних чинників соціальної поведінки. Стратегія культурного матеріалізму відділена від філософського матеріалізму та діалектичного матеріалізму. Діалектичний матеріалізм є саб-кейс культурного матеріалізму [4, р. 141–148]. Містифікація історичного процесу в умовах діалектичного матеріалізму не менш вагома, ніж в умовах буржуазного культурного ідеалізму. Важлива відмінність між марксизмом і культурним матеріалізмом полягає у тому, що останній пояснює особливості будови суспільства лише з перспективи виробництва у контексті інфраструктури. Натомість марксистки стверджують, що матеріальні умови належать до царини базису, який функціонує на основі інфраструктури [4, р. 277–281].

Культурний матеріалізм доволі суттєво відрізняється від марксизму, передовсім відсутністю класової теорії. Другим каменем спотикання є визнання нерівномірності сил та розподілу ресурсів: марксистки твердять, що всі зміни, у тому числі й культурні, є вигідними лише для правлячих класів. Культурний матеріалізм визнає наявність нерівностей, проте не робить акценту на класовому розподілі, базуючись на ідеї, що інноваційні зміни приносять користь як і пригнобленим класам, так і панівним [2, р. 234]. Марксизм наголошує, що усі зміни культури є сприятливими тільки для панівного класу. Нарешті, обидва ці підходи передбачають, що культурні зміни є результатом нововведень самого суспільства,

яке обирає найбільш раціональну стратегію. Щоправда, у рамках культурного матеріалізму не представлена певна утопічна форма.

М. Гарріс розширює марксистську трирівневу модель культури, стверджуючи, що кожна культурна система містить три компоненти: *інфраструктуру* як спосіб виробництва і відтворення, *структуру* як суспільні відносини та *надструктуру* як ідеологічні відносини. Дослідник наголошує на пріоритетності першої, яка домінує над двома іншими, детермінуючи їхніх розвиток. Проте він не виключає зворотного зв'язку. Чому інфраструктура відіграє превалюючу роль щодо структури та надструктури? Інфраструктура складається із тих речей, що є найнеобхіднішими для людської життєдіяльності та добробуту, а тому саме ця сфера завойовує пріоритетність. Інфраструктурні умови є також частинами соціокультурних систем, що є суб'єктами обмежень, встановлених законами [4, р. 58].

Культурний матеріалізм оснований на двох припущеннях про суспільства. По-перше, різні частини суспільств є взаємопов'язаними. Тобто зміна однієї частини тягне за собою зміну інших. Приміром, якщо настають певні зміни в інститути сім'ї, то їх не можна розглядати поза контекстом інших інституцій (економічних, релігійних, політичних). По-друге, базою для соціокультурної системи є довколишній світ. Людина, на відміну від інших біологічних видів, активно перетворює довкілля, а не лише пристосовується до нього. Однак біологічні, фізичні й хімічні чинники середовища, в якому перебуває людина, все одно обмежують і узалежнюють її від цього довкілля [4, р. 162–164].

Відомо, що люди, як і інші живі істоти, черпають енергію та ресурси природи з метою ведення життєдіяльності. Природні ресурси, сировина й енергія є скінченними, ба більше, навколишнє середовище має певну границю толерантності до людського втручання. Зважаючи на це, кожне суспільство по-своєму пристосовується до цих природних обмежень. Спільною рисою для всіх суспільств є потреба черпати енергію та ресурси із довкілля з метою забезпечення життєдіяльності, адже це базове завдання людської популяції. Тому структурна класифікація (поділ на інфраструктуру, структуру і надструктуру) є універсальною для всіх соціумів.

У праці «Становлення антропологічної теорії: історія теорій культури» культурний матеріалізм представлено як соціокультурний аналог селекції Ч. Дарвіна. Гарріс не апелює до «природи людини», унікальності культур, цінностей, структур. Він розвиває принципи техноенвайро-

менталістського (techno-environmental) та техно-економічного (techno-economical) детермінізму. Вони означають, що схожі технології у їх застосуванні до схожих довкілля спричиняють однакові умови праці, виробництва, розподілу ресурсів [2, р. 4]. Це уподібнює соціальні структури, які виправдовують та координують діяльність груп людей через засоби однакових систем цінностей та переконань. Переносячи цю ідею в дослідницьку стратегію, принципи техноенвайроменталістського та техноекономічного детермінізму вказують на пріоритетність вивчення матеріальних умов соціокультурного життя.

У культурно-матеріалістичному підході зроблено акцент на емпіричній науці, фокусуючись на кількісних феноменах, які можна спостерігати (*observable*), а не на суб'єктивних думках чи поведінці. Епістемологічні принципи культурного матеріалізму передбачають чітке розрізнення емічного та етичного (терміни запозичені в Кеннета Лі Пайка). «Емічний» означає підхід, коли дослідник намагається вивчити риси культури таким чином, щоб бути у змозі думати й діяти як носії цієї культури. «Етичний» означає категорії та правила, які є чужими для суб'єктів вивчення. Культурний матеріалізм утверджує стратегічну пріоритетність етичного підходу. Емічні (внутрішні думки) та поведінкові схеми є результатом практичних, матеріальних міркувань і часто досліджують факти, що можуть здаватися неважливими для корінних мешканців [4, р. 38–41]. Натомість категорії етичної антропології операціоналізовані з позиції спостерігача і можуть бути застосовані до будь-якої групи, незалежно від внутрішньої емічної структури останньої.

Марвін Гарріс дотримується Марксової тези про те, що спосіб виробництва в матеріальному житті визначає загальний характер соціального, політичного, духовного процесів життя, «не свідомість людини визначає буття, а суспільне буття визначає свідомість» [1, с. 491]. Продуктування безпосередніх матеріальних засобів існування закладає базис, на якому згодом формуються релігія, державні інституції, мистецтво.

У межах культурного матеріалізму *інфраструктура* складається зі способів виробництва та відтворення; технологій та соціальних практик, через які суспільство перетворює довколишній світ. Способи виробництва включають дії спільноти, яка виконує завдання задовільнити базові потреби існування за допомогою збирання, мисливства, сільського господарства, промисловості, сфери послуг тощо. Спосіб відтворення передбачає дії, які виконує суспільство з метою регулювання росту населення.

Інфраструктура відображає співвідношення між культурою та природою, в рамках якого існують соціокультурні практики, спрямовані на подолання або видозміну структурних екологічних, фізичних та хімічних обмежень людської діяльності [4, р. 51].

Структура відповідає організаційним аспектам суспільства. Складається з домашньої економіки (організації виробництва, відтворення, обміну, споживання в рамках домашнього господарства) та політичної економії (групи та організації, що здійснюють контроль над виробництвом, відтворенням, обміном, споживанням поза домашніми господарствами). Політична економія, за Гаррісом, охоплює політичні інститути, організації, збройні сили, поліцію, корпорації, систему поділу праці, оподаткування, освіту, ЗМІ, класові та кастові системи, профспілкові, робітничі та благодійні організації тощо [4, р. 53].

Надструктура – це ідеологічний вимір суспільства. Це свого роду код соціального порядку, за допомогою якого формуються та структуруються соціополітичні інститути. Надструктура визначає права, обов'язки й ролі членів суспільства. До надструктури належить все те, що не входить до інфраструктури й структури, – цінності, вірування, переконання, свідоме та несвідоме, символічні компоненти, ритуали, ідеологія, мистецтво, наука тощо [4, р. 54].

Основні етичні поведінкові категорії разом із певними соціокультурними феноменами підпадають під характерні домени. Спосіб виробництва – технології та практики, за допомогою яких розширюють чи звужують базове прожиткове продукування, особливо продукування їжі та інших форм енергії, маючи певні можливості й обмеження, притаманні певному середовищу проживання. Це – технологія життєдіяльності, техно-інвайроменталістські відносини, екосистеми, зайнятість. Спосіб відтворення – технології й практики щодо регулювання розміру населення. Суди входять демографія, паттерни спаровування, родючість, народжуваність, смертність, турбота про потомство, медичний контроль демографічних паттернів, контрацепція, аборти, дітовбивство. Домен політичної економії – це організація відтворення і базового продукування, обміну, споживання всередині сіл, міст, держав, імперій. Також сюди входять політична організація, фракції, клуби, асоціації, корпорації; поділ праці, податки, данина; політична соціалізація, інкультурація, освіта; клас, каста, міська й сільська ієрархія; дисципліна, поліція, армія/контроль; війна. Поведінкова надструктура –

мистецтво, музика, танці, література, реклама; ритуали; спорт, ігри, хобі; наука.

Інфраструктура, структура і надструктура становлять соціокультурну систему. Зміна будь-якого компонента цієї системи зазвичай призводить до змін в решті компонентів. У цьому сенсі культурний матеріалізм можна поєднати з усіма різновидами функціоналізму, що застосовують аналогію суспільства з організмом (органічну метафору), щоб продемонструвати взаємозалежність між «клітинами» та «органами» соціального «тіла» [5, р. 283].

Стабільність ресурсу їжі залежить від інфраструктурних змінних, зокрема геологічного та метеорологічного чинників, а також способів, за допомогою яких люди відтворюють (репродукують). Стабільна народжуваність ери збиральництва й мисливства завдячує інфраструктурі. Структурні та інфраструктурні компоненти, соціальна поведінка та економіка впливають на розвиток інституцій надструктури (наприклад релігії або мистецтва). Як доводить Марвін Гарріс, інфраструктурні змінні є первинними щодо структурних і надструктурних і визначають характер останніх. До прикладу, підвищення рівня народжуваності радше можна пояснити через вільний доступ до їжі, що багата на протеїни й вуглеводи, а також високі технології в галузі медицини, аніж через релігію. Структурні та надструктурні риси розвиваються вторинно від інфраструктурної основи. Первинність інфраструктури базується на двох ключових аспектах: люди (як інші види) повинні витратити енергію, аби отримувати енергію; наша здатність народжувати потомство є більш цінною, ніж витратити енергію для них [4, р. 56–57]. Вивчення соціальних груп стає аналізом того, як групи знаходять баланс між відтворенням, продукуванням та споживанням енергії.

Хоча аналіз структурних і надструктурних чинників у Гарріса побудований так само, як і аналіз інфраструктурних змінних, дослідник підходить до них диференційовано. Він перевіряє інфраструктуру на наявність релевантних змінних, що визначають структуру, і структуру на наявність змінних, які би визначали надструктуру. Проблема, що існує у відношенні між виробництвом та відтворенням, полягає в тому, що культури використали технологічне покращення не для того, аби полегшити працю, а щоб підвищити народжуваність. Гарріс зазначає, що за останні 300 років відбулося небачене раніше зростання технологій у виробничій та військовій сферах, але внаслідок цього людство стало більше працювати, вбивати людей та народжувати дітей [3, р. 90].

Культурний матеріалізм, пояснюючи стратифікацію держав, концентрується на різних техно-енвайронменталістських контекстах їхнього розвитку [4, р. 103–105]. По-перше, це різний рівень розвитку і масштабу імперських систем в Євразії на протигагу цивілізаціям Нового Світу. По-друге, це різний ступінь виснаження екосистем за умов дренажного (іригаційного) сільського господарства та землеробства в умовах тропічних лісів. Тип господарства, що склався в останніх, передбачає розпорошені центри виробництва. Тому більшість політичних одиниць, які виникли тут, були радше вторинними формаціями, що розвивались на периферії торговельних шляхів та маршрутів завойовницьких походів гідравлічних імперій. Цей самий набір факторів пояснює, чому капіталізм та парламентська демократія не розвинулись у названих східних цивілізаціях, заснованих на іригаційному господарстві. Феодалізм, який, за Марксом, передує підйому капіталізму, вимагає децентралізованого способу виробництва. Отже, цей аспект культурного матеріалізму можна розглядати як різновид географічного детермінізму, представленого авторами від Льва Мечникова й Карла-Августа Вітфогеля до Джаред Даймонда.

Критика культурного матеріалізму здебільшого стосується тих аспектів, що лежать за межами самого підходу. Так, одним із таких аспектів є вузькість підходу: його надмірне спрощення призводить до редукціонізму. По-перше, це редуктування знання до науки. З одного боку, Марвін Гарріс пише, що не виключає різноманітних методів пізнання, від шаманізму, містицизму, шизофренії до галюцинацій, викликаних психотропними речовинами [4, р. 6]. З іншого боку, усі його теоретичні настанови просякнуті думкою, що ненаукове знання не має цінності для антропологічного дослідження.

Друга редукція, що простежується в цьому підході, – це редукція соціальних наук до культурного матеріалізму. Культурний матеріалізм (або інші дослідницькі стратегії, що роблять акцент на етичній інфраструктурі) є єдиною валідною науковою стратегією у рамках соціальних наук (у тому числі антропології). Неодноразово наголошують, що певні домени надструктури можуть бути автономними, але не наводять жодного аргументу на підтвердження цієї тези. Приміром, Гарріс доводить, що табу євреїв на свинину має матеріальні сили, але не наводить інших прикладів того, що певні культурні особливості все ж не мають економічного підґрунтя. Він допускає, що не лише інфраструктурні фактори є визначальними, а реверсивний вплив

також можливий, і лише якщо неможливо знайти інфраструктурні причини, дослідник повинен тоді шукати структурні та надструктурні змінні. Наприклад, військовий успіх можна деколи пояснити стратегією і бойовим духом, а не матеріальними або кількісними перевагами.

Марвіна Гарріса можна також звинуватити у тому, що він, фактично, руйнує зв'язок між культурним матеріалізмом та іншими соціальними науками, приміром, історією чи соціологією. Яку роль вони відіграють, якщо знання про світ базується на біологічних, географічних, демографічних даних? Ці науки інкорпоровані в парадигму культурного матеріалізму чи повністю відкинуті? І чи не означає це зрештою того, що антропологія набуває повністю «наукової» форми?

Нарешті, після прочитання праць Гарріса виникає враження, що усі культурні феномени обов'язково мають матеріалістичне пояснення. Тут є ризик надмірного узагальнення та постійного пошуку економічного підґрунтя, яке може виявитися випадковістю або обставиною другого порядку.

Прикметно, що культурний матеріалізм, на відміну від класичного структурно-функціональ-

ного аналізу, вказує, що зміни, ініційовані в етичному і поведінковому способах виробництва та відтворення, з більшою вірогідністю спричинять відхилення або видозміни в політичному, ідеологічному секторах, ніж навпаки. Іншими словами, політичні та ідеологічні чинники мають слабший реверсивний вплив. Зміни в емічних надструктурах мають менший потенціал для зміни системи загалом. Приміром, у 1960-х роках значна частина молоді вважала, що індустріальний капіталізм може бути знищений шляхом «культурної революції». Під вивіскою «контркультури» з'явилися інновації в музиці, стилі одягу, способі мислення та житті загалом. Втім, ці зміни жодним чином не позначилися на стабільності структури та інфраструктури американського капіталізму. Натомість лише зросли прибутки компаній, що продавали платівки «The Beatles» і джинси «Levi Strauss». Все ж, інфраструктуру не можна розглядати як однофакторну детермінанту, адже це неоднорідна сукупність технологічних, демографічних, економічних, екологічних змінних.

Список літератури

1. Энгельс Ф. К критике политической экономии / Ф. Энгельс, К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 13. – М. : Политиздат, 1959. – С. 491.
2. Harris M. The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture / M. Harris. – New York : Crowell, 1968. – 806 p.
3. Harris M. Food and Evolution: Toward a Theory of Human Food Habits / M. Harris, E. Ross. – Philadelphia : Temple University Press, 1987. – 633 p.
4. Harris M. Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture / M. Harris. – New York : Random House, 1979. – 383 p.
5. Lloyd K. Behavioral Anthropology: a Review of Marvin Harris' Cultural Materialism // Journal of the experimental analysis of behavior. – 1985. – № 43. – P. 279–287.

L. Bidochko

CULTURAL MATERIALISM AS A STRATEGY FOR STUDYING CULTURAL SYSTEMS

This article reveals the essence of the fundamental principles of cultural materialism, its basic concepts and relationships between them, and the weaknesses of this scientific approach. Cultural materialism, a golden mean between structural Marxism and dialectical materialism, is based on the idea that social life and political culture are a response to practical or material problems of the existence. Marvin Harris, who has extended Marxist three-tier model of culture and developed the new scientific approach, stands on the strong techno-environmental and techno-economical positions, arguing that each cultural system has three components: infrastructure (means of production and reproduction), structure (social relations), and superstructure (ideological relations). Infrastructural changes possess some dominance over structure and superstructure, and the reverse link (effect) is unlikely. Taking into account the essential aspects of cultural materialism as a theoretical paradigm, the article focuses on four critical points of this approach. Firstly, cultural materialists tend to reduce knowledge to science. Both emic and etic approaches are favorable in the investigation, but the scientists appeal to the observable and positively measurable variables, while other ones are put out of sight. Secondly, cultural materialism makes a strong emphasis on the etic infrastructure, and nevertheless, it gives some place for the reverse relation. Still, there is no single example to

corroborate the statement that structural or superstructural changes determine the mode of production and reproduction. Thirdly, Marvin Harris levels the connection between cultural materialism and other social sciences, placing them to the niche of uncertainty. Finally, it seems that all cultural phenomena do have some materialist explanation. Here comes a risk of overgeneralization and endless search for some economic basis, which might be just an accidental state of affairs or a circumstance of the second order. It means that infrastructure cannot be considered as one-dimensional determinant, as it tends to be rather heterogeneous set of technological, demographic, economic, and environmental variables.

Keywords: cultural materialism, cultural system, infrastructural determinism, infrastructure, Marvin Harris, cultural anthropology.

Матеріал надійшов 16.02.2016

УДК 351.746.1:316.75

Зелінський А. І.

ПОЛІТИКА СЕК'ЮРИТИЗАЦІЇ ЯК МОДЕЛЬ ІДЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено поняття національної безпеки та політики сек'юритизації як моделі ідеології у сучасних ліберально-демократичних суспільствах. Політика сек'юритизації розглядається як інтер-суб'єктивний процес соціального конструювання і як така, що виконує властиві політичним ідеологіям функції. Вивчення дискурсивної природи основних механізмів сек'юритизації дає змогу розглядати сучасні моделі політики національної безпеки як приклади операціоналізації політичних ідеологій.

Ключові слова: безпека, ідеологія, сек'юритизація, національна безпека.

Суттєві трансформації в міжнародних відносинах наприкінці ХХ ст., зумовлені завершенням тривалого періоду радикальної біполяризації основних політичних сил на міжнародній арені, призвели до необхідності реформування й самих понять національної та міжнародної безпеки. Поняття безпеки дедалі частіше з'являється в глобальному академічному дискурсі та стає предметом численних наукових досліджень. Відбувається помітне зміщення уваги зі сфери конструювання військових моделей захисту миру та налагодження оборони на сферу забезпечення стабільності та розвитку не лише національних політичних систем, а й захисту прав і свобод індивіда та дотримання відповідної рівноваги сил на міжнародній арені. Зникнення глобальної ядерної загрози супроводжується виникненням

великої кількості значних небезпек не лише у військовій, а й у економічній, екологічній, політичній, інформаційній та соціальній сферах суспільних відносин. Основними загрозами національній безпеці стають тероризм, нелегальна міграція, нестабільність фінансового ринку, неефективність систем державного правління тощо, які спричиняють диверсифікацію підходів до вивчення самого феномена національної безпеки та плюралізацію її концептуальних моделей. За таких умов одним із найнебезпечніших наслідків реалізації політики національної безпеки стає загроза фундаментальним правам і свободам людини та громадянина – основним цінностям та засадничим принципам сучасної ліберально-демократичної держави. Саме на тлі ідейної несумісності окремих підходів до реалі-